

Dorota Matyaszczyk

Kościół p.w. św. Klemensa w Zakrzewie : przykład barokowej, drewnianej świątyni wielkopolskiej

Ochrona Zabytków 52/3 (206), 229-238

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KOŚCIÓŁ P.W. ŚW. KLEMENSA W ZAKRZEWIE — PRZYKŁAD BAROKOWEJ, DREWNIANEJ ŚWIĄTYNI WIELKOPOLSKIEJ

W Polsce zachowało się najwięcej w Europie drewnianych i szachulcowych kościołów. W literaturze przedmiotu znane i szeroko opisywane są drewniane świątynie na Śląsku i w Małopolsce. Prawie wcale nie są znane zabytki tej grupy z Wielkopolski, choć przetrwała ich do dziś zaskakująco duża liczba, bo ok. 270. W 1994 r., w czasie II Europejskich Dni Dziedzictwa Kulturowego, pokazywaliśmy zarówno kościoły katolickie jak i protestanckie, które na trwałe wrosły

1. Zakrzewo, kościół parafialny p.w. św. Klemensa, widok od pn.–zach. Wszystkie fot. M. Chwistek

1. Zakrzewo, parish church of St. Clemens, view from the north–west. All photos: M. Chwistek

1. Są to kościoły katolickie w: Bralinie, Łubowie, Słoplanowie, Słupcy, Tarnowie Pałuckim, Welnie, Wierzenicy, Zakrzewie i protestanckie w: Chlastawie, Klępsku, Szlichtyngowej. Dla każdego z nich był przygotowany przez Wielkopolski Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Poznaniu osobny folder.

2. J. Łukaszewicz, *Krótki opis kościołów parochialnych w dawnej diecezji poznańskiej*, Poznań 1853, t. 2, s. 90–91.

3. Tamże: „Którzy tu kościół parafialny w środku XV wieku założyli i uposażyli. Jednak już na pocz. XVI w. Zakrzewscy utracili część wsi, sprzedając ją w 1504 r. Annie Krzekotowskiej z Krzekotowic za

w wielkopolski krajobraz, a pomijane są we wszystkich opracowaniach. Są one tak samo ważną częścią naszej przeszłości, jak wiele innych budowli cenionych i opisywanych. Ponieważ nie mogliśmy pokazać wszystkich, wybraliśmy najcenniejsze¹, posiadające polichromowane, późnorennesansowe i barokowe wnętrza. Ograniczone możliwości artykułu nie pozwalają na omówienie wszystkich, zatem na przykładzie kościoła w Zakrzewie postaramy się przedstawić najbardziej charakterystyczne cechy wielkopolskich kościołów drewnianych i szachulcowych, protestanckich i katolickich.

Zakrzewo położone jest w powiecie rawickim, w gminie Miejska Górka, na południu Wielkopolski. Wieś usytuowana jest 7 km na północny zachód od Rawicza, przy drodze Bojanowo — Miejska Górka. Można do niej dojechać PKS. Kościół parafialny p.w. św. Klemensa usytuowany jest w centrum wsi, na dawnym cmentarzu otoczonym XVIII-wiecznym murem. Przekazy źródłowe informujące o istnieniu parafii w Zakrzewie pochodzą z 1453 r., kiedy to wzmiankowany jest proboszcz. Według Józefa Łukaszewicza² „wieś ta była gniazdem rodziny wielkopolskiej Zakrzewskich Wyszogórskich”³. Cennym źródłem informacji o przeszłości są tzw. wizytacje kościelne, przeprowadzane co jakiś czas na terenie diecezji poznańskiej⁴. W czasie takiej wizytacji z 1610 r. ksiądz Happ zapisał: „Zakrzewo. Wieś ma kościół drewniany nowo wystawiony, wewnątrz pięknem malowidłem ozdobiony i w inne ozdoby (ornamenta) opatrzony”. Do nowego kościoła w 1647 r. została dobudowana murowana kaplica i zakrystia z fundacji ówczesnego właściciela wsi Mikołaja Wyskoty Zakrzewskiego. Kościół wraz z kaplicą poświęcił 30 listopada 1658 r. biskup poznański Wojciech Tolibowski, nadając mu wezwanie św. Klemensa papieża i męczennika.

Prawdopodobnie pierwszy kościół drewniany był także konstrukcją zrębowej, rozpowszechnionej na terenie Wielkopolski, i posiadał typowy układ średnio-wieczny: nawę wzniesioną na rzucie prostokąta zbliżonego do kwadratu i węższe prezbiterium. Prezbiterium było zwrócone na wschód, tzn. że kościół był oriento-

500 zł węgierskich. W XVII w. ponownie cała wieś jest własnością rodu Zakrzewskich z przydomkiem Wyszogórskich, których zapewne później na Wisogotów zmieniono. Pierwotny kościół, również drewniany, musiał na początku XVII w. albo runąć ze starości albo też ulec zniszczeniu na skutek pożaru”.

4. Zawierały one m.in. opis stanu zachowania kościołów, obsadzenia parafii przez proboszczów, wakaty na ich stanowiskach, przejęcie świątyń katolickich przez protestantów, informacje o szkołach i szpitalikach wiejskich itp.

2. Zakrzewo, wnętrze kościoła parafialnego

2. Zakrzewo, interior of parish church

3. Malowidła na ścianie południowej kościoła w Zakrzewie

3. Paintings on the south wall of the church in Zakrzewo

wany. Zasada ta obowiązywała do XVII w., jednak większość kościołów w Wielkopolsce również późniejszych jest orientowana. Najstarsze prezbiteria były zamknięte prosto, od XVII w. rozpowszechniły się zamknięcia wieloboczne (przeważnie część ośmioboku, rzadziej dziesięcioboku). Typowe dla regionu były kościoły jednokalenicowe, tzn. dach nawy i prezbiterium posiadał wspólną kalenicę, przy czym długość połąci dachowych była dostosowana do szerokości nawy, przez co nad węższym prezbiterium tworzył się szeroki okap. W późniejszym okresie pojawiły się dachy dwukalenicowe: nawa była kryta dwuspadowym dachem, zaś prezbiterium niższym, i jeśli było wielobocznie zamknięte, to wielopołaciowym.

5. Jeszcze w końcu lat pięćdziesiątych XX w. drewniany kościół w Tuchorzy był kryty strzechą. Kościół ten spalił się w lutym 1998 r. 6. Kościół w Welnie został zbudowany w 1727 r. z fundacji kasztelana łódzkiego Wojciecha Rydyńskiego. Barokowy, konstrukcji zrębowej, z wieżą konstrukcji słupowej i sobotami konstrukcji sumikowo-łatkowej. Na rzucie krzyża łacińskiego, który otaczają soboty

Dopiero od XVI w. pojawiły się dobudowywane od zachodu wieże, w których przyziemiu znajdowały się kruchty, a w szczycie umieszczano dzwony. Jeżeli wieże były połączone konstrukcyjnie z nawą, wznoszono osobne dzwonnice, gdyż ciężar i rezonans powstający podczas ruchu dzwonów naruszał stabilność kościoła. Najstarsze wieże mają ściany pochyłe lub kolejne ich kondygnacje, przedzielone daszkami okapowymi, zwężając się ku górze. Prawdopodobnie pełniły funkcje obronne, o czym świadczą ich potężne kształty i niewielkie okienka.

Wieże kryte były w XVI i XVII w. wysmukłymi, stożkowatymi lub w kształcie graniastosłupów, hełmami. W okresie baroku przybierały bardziej fantazyjne, cebulaste, baniaste kształty. Często posiadały latarnie czyli prześwit między zasadniczym hełmem wieży a jego ozdobnym, mniejszym, baniastym zwieńczeniem. Hełmy wież, a czasami ich boki były kryte drewnianym gontem lub łupkiem, później blachą, podobnie nawy. W XX w. zaczęto nawy kryć dachówką, ale okazała się ona za ciężka i kościoły zaczęły się pod nią „rozjeżdżać” na boki. Dachy w najbiedniejszych kościołach pokrywano słomianą strzechą⁵.

Otwory okienne umieszczano we wschodniej lub południowej ścianie prezbiterium (najstarsze były okrągłe lub kwadratowe) oraz w południowej ścianie nawy (w późniejszym okresie przybierały kształt stojącego prostokąta). Pierwotnie nie było żadnych otworów okiennych w ścianie północnej, uważanej za symbol zła. Ponieważ jednak jest ona najlepiej oświetlana przez światło słoneczne wpadające przez okna południowe, zdobiono je barwnymi malowidłami.

Stopniowo do nawy zaczęto, przeważnie od strony północnej, dobudowywać zakrystie, niekiedy murowane, w których przechowywano najcenniejsze sprzęty liturgiczne. Najstarsze zakrystie nie posiadały zewnętrznego wejścia, można się do nich było dostać wyłącznie od środka kościoła. W okresie renesansu (w XVI i XVII w.) zaczynają się pojawiać murowane kaplice, niekiedy pełniące funkcje mauzoleów, wznoszone przez właścicieli wsi i dobrodziejów parafii, przeznaczone do ich prywatnego użytku (Lgiń, Zakrzewo, Wyszyna, Pieranie). Były wyposażone w samodzielne ołtarze, uwidaczniały się w zewnętrznej bryle kościoła. Budowniczości kościołów, wywodzący się spośród miejscowych cieśli, powtarzali przyjęty od średniowiecza kształt, zwiększając tylko długość naw. Ale w dwóch kościołach — w Welnie (na północy) i w Sońnicy (w południowo-wschodniej Wielkopolsce) — ich twórcy nawiązali wyraźnie do baroku nadając im „płynną” formę, charakterystyczną⁶ dla tej epoki.

wzdłuż naw oraz pod wieżą, niższe od nawy. Prezbiterium zamknięte wielobocznie, ramiona krzyża zamknięte prosto, od zachodu wieża z kruchtą w przyziemiu. Po obu stronach prezbiterium dwie analogiczne zakrystie. Wnętrze kryte stropem z głęboką fasetą wspartą na profilowanym gzymsie obiegającym całe wnętrze. Narożniki transeptu ścięte, ujęte pilastrami o malowanych kapitelach. Chór mu-

Od architektury świątyń katolickich różniły się zbory protestanckie. Wolno je było wznosić tylko z nie-trwałego materiału, a więc posiadały konstrukcję słupowo-ramową (pionowe i poziome drewniane słupy) wypełnioną deskami (Nowy Dwór, Herburtowo), gliną (Rakoniewice, Chlastawa), którą później wymienia-no na cegłę tzw. mur pruski (Szlichtyngowa, Kłępsk, Ostrów Wielkopolski, Zaborowo, Dzierżążno Wielkie i Małe). Wypełnienie to przeważnie bielono lub tynkowano, co daje charakterystyczny, niezwykle ozdobny efekt kolorystyczny⁷. Miały przeważnie prosty układ halowy z niewydzielonym prezbiterium prosto lub wielobocznie zamkniętym. Ale najstarsze zbory protestanckie na terenie Wielkopolski, Szlichtyngowa (1654 r.) czy Sułów Wielki (1617 r.) lub pochodzący

z 1532 r. zbór ariański w Krotoszynie, wzniesione są na rzucie krzyża greckiego. Dopiero od XVIII w. wolno było przy zborach wznosić wieże, niekiedy były one murowane (Ostrów Wlkp., Piaski k. Gostynia). Inaczej również były umieszczane zakrystie, wejście do nich znajdowało się przeważnie za ołtarzem. Zbory charak-teryzowały się także dwukondygnacyjnymi oknami (Gizyn), umożliwiającymi oświetlenie empor umiesz-czonych wzdłuż ścian bocznych, niekiedy w trzech kondygnacjach. W późniejszym okresie okienka te za-mieniono na bardzo duże okna wypełniające niemal całe ściany. Najważniejszą częścią w zborze była am-bona umieszczona przy pierwszym filarze po prawej stronie lub przy prezbiterium, z której czytano słowo Boże, mniejsze znaczenie miał ołtarz.

4. Zakrzewo, kościół parafialny, fragment polichromii na ścianie południowej — strefa dolna — Maria jako „Zwierciadło bez skazy”

4. Zakrzewo, parish church, fragment of polychromy on southern wall — lower sphere — Mary as a “Blemishless Mirror”

5. Zakrzewo, kościół parafialny, fragment polichromii na ścianie południowej — strefa górna — scena biczowania Chrystusa

5. Zakrzewo, parish church, fragment of polychromy on southern wall — upper sphere — the Flagellation of Christ

zyczny połączony z balkonem obiegającym ściany nawy, wsparty na sześciu ozdobnie profilowanych słupach, z balustradą wybrzuszoną półkoliście na osi. Okna o wykroju stojących i leżących owali z uskokami, w obramieniach profilowanych listew z motywem lilii. Zewnątrz gzymsy podokapowe kościoła i sobót profilowane. Wieża w fasadzie zachodniej częściowo wtopiona w ciąg sobót. Ściany szczytowe transeptu zwieńczone ogzysmowanymi trójkątnymi fron-tonami. Dachy kryte gontem. Nad nawą wieżyczka na sygnaturkę z latarnią i cebulastym hełmem. Portal zachodni ujęty w dwa pila-

stry, zwieńczony wolutami i częściowo zachowaną dekoracją roślinną. Drzwi północne w obramieniu zamknięte lukiem. Kościół ten we wnętrzu wygląda jak dekoracja teatralna, gdyż Adam Swach zastosował w nim iluzjonistyczne malarstwo. Por. przyp. 14. Soboty, poza Bralinem i Wełną w Wielkopolsce nie występują.

7. Należy jednak pamiętać, że również świątynie katolickie budo-wano z szachulca (Oborniki, Jedlec). Była to technika znana i roz-powszechniona w budownictwie świeckim na terenie Europy od wczesnego średniowiecza.

6. Zakrzewo, kościół parafialny, wizerunki apostołów na sklepieniu pozornym

6. Zakrzewo, parish church — depictions of the Apostles on illusory ceiling

W 2 poł. XVII w. i początku XVIII w. przetoczyły się przez kraj wojny, powodując szereg zniszczeń. Płonęły miasta i wsie, palono klasztory (w większości drewniane) i kościoły, wojenna zawierucha nie sprzyjała dbałości o życie duchowe, zarazy i wojna niszczyły ludność. Zakończenie wojen pozwoliło na przystąpienie do naprawy zniszczeń. Szereg kościołów wzniesionych w minionych wiekach odbudowano lub wznoszono od nowa, nadając im nowy blask.

W XVIII w. Zakrzewo należało do rodziny Wilkońskich. Z inicjatywy Doroty z Zakrzewskich⁸ Wilkońskiej i jej syna Franciszka, późniejszego kasztelana krzywińskiego, w 1728 r. obudowano istniejący drewniany kościół wzmocniającą ściany konstrukcją szkieletową. Dobudowano też wieżę oraz wykonano polichromię całego wnętrza. Według Łukaszewicza w 1728 r. kościół odbudowano od podstaw i wprowadzono do niego w 1731 r. bractwo Pocieszenia Najświętszej Maryi Panny. W wieku XIX, kiedy Wielkopolska została podzielona między dwóch zaborców, Zakrzewo znalazło się w Wielkim Księstwie Poznańskim, gdzie pruskie władze zakazywały stawiania nowych kościołów. Dozwolone były jedynie remonty. Wtedy, w 1852 r. wieża otrzymała nowy hełm. W dwudziestoleciu międzywojennym, w 1938 r., otynkowano ściany kościoła z zewnątrz. Zasadnicza zmiana nastąpiła w latach 1966–1967, kiedy to nastąpiła gruntowna restauracja polegająca na usunięciu konstrukcji szkieletowej i wzmocnieniu ścian dźwigarami żelaznymi, dobudowie przedsonka przy wieży, przebicju otworu wejściowego do kaplicy od zachodu.

Kościół p.w. św. Klemensa jest orientowany, wzniesiony z drewna, konstrukcji zrębowej (zwanej wieńcową). Konstrukcja ta jest niewidoczna, ponieważ została na zewnątrz oszalowana, czyli przykryta pionowo przybitymi deskami⁹. Kaplica i zakrystia są murowane z cegły, otynkowane. Do nawy wzniesionej na rzucie prostokąta przylega od wschodu prezbiterium trójbocznie zamknięte, od zachodu kwadratowa wieża z kruchtą w przyziemiu. Przy prezbiterium od półno-

8. Wywodzącej się z rodu Zakrzewskich właścicieli Osieka k. Pakoślawia, Osieka k. Kościana i Osieka nad Notecią; patrz art. *Dekoracja dworu w Osieku koło Kościana*, s. 236–242.

9. Tu pragniemy zwrócić uwagę, że jest to sposób charakterystyczny dla Wielkopolski, gdyż w innych regionach kraju deski przybija się zwykle poziomo lub na jodełkę, a ściany niejednokrotnie pobite są również gontem (Małopolska).

cy umieszczona jest zakrystia, przy nawie kaplica Pocieszenia Najświętszej Panny Marii z 1647 r. Zewnętrzne naroża kaplicy i zakrystii są boniowane. Szczyty kaplicy i, nieco skromniejszy, zakrystii mają formy późnorenesansowe, trzykondygnacyjne ze spływami esowo-wolutowymi, rozczłonkowanymi pilastrami. Nawa kryta jest dachem dwuspadowym, nad prezbiterium — dach wielopołaciowy, pokryty czerwoną dachówką. Nad zakrystią i kaplicą są osobne dachy. Wysoka wieża przykryta jest ostrosłupowym hełmem. Ściany boczne wzmocnione są metalowymi przyporami, oszalowanymi deskami. To one pozwoliły na pokrycie dachu ciężką dachówką zamiast lekkim gontem, powszechnie w architekturze drewnianej i szachulcowej stosowanym.

Wnętrze kościoła nakryte jest drewnianym sklepieniem pozornym kolebkowym imitującym sklepienie murowane, wspartym na profilowanym gzymsie wieńczącym. Kaplica i zakrystia kryte są sklepieniem kolebkowo-krzyżowym. Półkolisty łuk tęczowy z belką tęczową wydziela przestrzeń prezbiterium od nawy. Na belce tęczowej, profilowanej i pokrytej polichromią, umieszczona jest grupa pasyjna. W zachodniej części nawy znajduje się chór muzyczny o balustradzie profilowanej, wsparty na dwu słupach, pod chórem strop belkowany. Okna i drzwi o kształcie stojącego prostokąta mają ładne, szerokie profilowane obramienia. W ścianie południowej widać ślad po starym wejściu. Wejście do kaplicy zdobi piękna barokowa krata z 1 poł. XVIII w.

Najpiękniejszym elementem kościoła w Zakrzewie jest obejmująca całe wnętrze barokowa polichromia z ok. 1730 r. Pokrywa sklepienie, ściany, słupy, belki pod chórem i parapet chóru muzycznego, belkę tęczową i drzwi do kruchty. Przykrywająca ściany jak dywan wić roślinna, liście akantu i ornament cęgowy malowane są niezwykle ciepłymi barwami, nadając wnętrzu radosny charakter. Pomiedzy nimi, w arkadowych polach, znajdują się przedstawienia figuralne. Na sklepieniu namalowano trzy sceny z życia św. Klemensa oraz postacie Matki Boskiej, Chrystusa i apostołów. Na ścianie południowej wyobrażono sceny z życia Najświętszej Panny Marii: *Matka Boska karmiąca Dzieciątka*, *Matka Boska Niepokalana*, *Matka Boska Tronująca*, adorowana przez klęczących fundatorów świeckich i duchownych patronujących miastu; ostatnia scena jest nieczytelna. Na ścianie zachodniej przedstawiono św. Stanisława z Piotrowinem przed królem. Na parapecie w arkadach i na ścianie chóru muzycznego wyobrażono postacie czterech ewangelistów. Polichromia na ścianie północnej została zniszczona w czasie odbudowy z 1966 r. Również sklepienie kaplicy pokryte jest ornamentem, a na drzwiach prowadzących do kruchty do nawy zachowała się błękitna floratura.

Polichromia w kościołach drewnianych stosowana była bardzo często¹⁰. Chciano w ten sposób przyozdobić skromne wnętrza, ale również ukryć okopcone od świateł i pochodni ściany, z biegiem lat pokrywające się kurzem i pajęczyną, zasłonić elementy konstrukcyjne. Początkowo malowidła były ściśle powiązane z konstrukcją ciesielską, uwzględniały podział ścian wynikający z użytego materiału — drewna. W późniejszym okresie oderwały się od drewnianej konstrukcji, malowano imitację architektury: wnęki i arkady, w których umieszczano sceny figuralne.

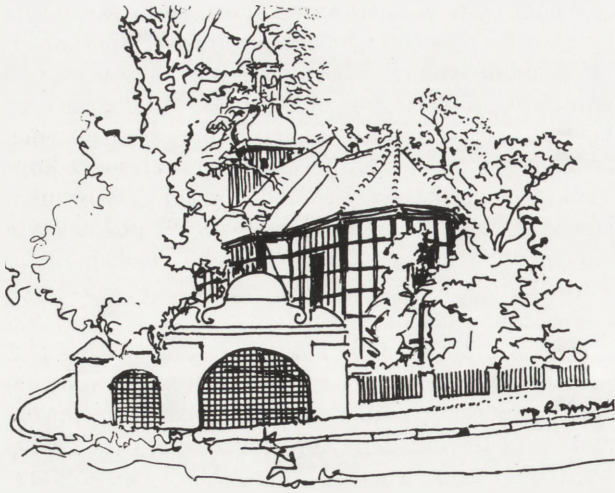
Pierwsze polichromie były malowane według tzw. patronów, czyli wyciętych szablonów, o powtarzających się motywach np. kwiatowych, malowanych różnymi barwami układającymi się w barwne pasy. Pokrywano nimi stropy i ściany boczne. U schyłku średniowiecza, na początku XVI w., pojawiły się przedstawienia figuralne na ścianach bocznych i stropie, ilustrujące cytaty ze Starego i Nowego Testamentu oraz sceny z życia świętych. Poszczególne wyobrażenia umieszczane były w kilku warstwach pasów podzielonych na kwadraty (przeważnie na stropie), w wieku następnym

7. Zakrzewo, kościół parafialny, fragment polichromii — „Miasto zamknięte”

7. Zakrzewo, parish church, fragment of polychromy — „Closed Town”

10. S. Szymański, *Wystroje malarskie kościołów drewnianych*, Warszawa 1970.

8. Szachulcowy kościół w Obornikach, katolicki. Wszystkie rys. R. Banach

8. Semi-timber Catholic church in Oborniki. All drawings by R. Banach

— w przestrzeniach wydzielonych arkadami, co tworzyło specyficzną kratownicę malarską. Belki podtrzymujące strop zdobiono ornamentem roślinnym, kasetony utworzone przez kratownicę belek wypełniano malowanymi kwiatami lub gwiazdami imitującymi niebo. Później na ścianach pojawiały się samodzielne kompozycje figuralne umieszczone w arkadach (Tarnowo Pałuckie), przedzielone ornamentalnym tłem o motywach roślinnych. Na plafonach malowano osobne obrazy, początkowo otoczone jeszcze kratownicą kasetonów (Klępsk), później występujące samodzielnie (Słopanowo, Wełna).

Sceny były najpierw uproszczone, bardziej ikonologiczne niż ikonograficzne, w wiekach XVI–XVIII uległy rozbudowie i wzbogaceniu ilościowemu. Tematom religijnym towarzyszyła tematyka świecka, pojawiały się też postacie fundatorów w otoczeniu rodzin, zwierzęta i ptaki.

W okresie kontreformacji malowidła zajęły całe powierzchnie ścian i plafonów (Zakrzewo). Pojawiły się wyobrażenia wieloosobowe i całe cykle przedstawień poświęcone jednej osobie, np. Marii, której kult po soborze trydeckim szczególnie się nasilił. Tematyka maryjna stała się niemal równorzędna przedstawieniom chrystologicznym, pasywnym, tak ważnym od średniowiecza. Przedstawienia figuralne wkomponowane były w coraz bogatszą ornamentykę roślinną i zwierzęcą, o szczególnie wybujałych formach — od renesansu do baroku.

Z biegiem czasu pojawiły się postacie patronów kościoła (Słopanowo, Wielki Buczek). Były to najpierw pojedyncze przedstawienia, a później całe cykle biograficzne opowiadające o życiu i męczeństwie świętego (Sośnica). Na ścianach kościołów wyobrażano także

świętych chroniących przed klęskami elementarnymi, jak pożary, powódzie, epidemie i wojny. Pojawiły się postacie świętych: Floriana (chroniącego od pożaru), Rocha, Sebastiana i Jerzego (udzielających pomocy w czasie pomoru i wojny) oraz Marcina (opiekuna biednych). Coraz częściej wyobrażano postacie czterech ewangelistów z towarzyszącymi im atrybutami.

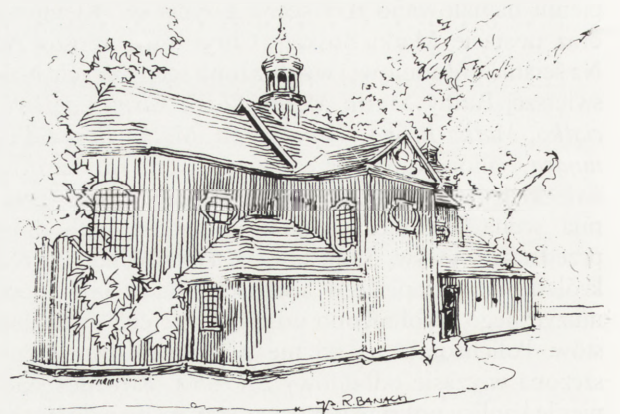
Malowanym postaciom nadawano cechy współcześnie żyjących, w ten sposób dziś można oglądać stroje charakterystyczne dla danej epoki (Pieranie), fragmenty wyposażenia, niekiedy w tle ukazany jest lokalny krajobraz. Często na chórze muzycznym przedstawiano muzykujące anioły, patronkę muzyki św. Cecylię (Chlastawa) lub po prostu instrumenty muzyczne.

Malowanym obrazom towarzyszyły cytaty z Pisma Świętego. Przypominały one o najważniejszych zasadach życia chrześcijanina. Był to szczególnie ważny element wystroju w kościołach protestanckich¹¹.

9. Kościół w Pieraniach

9. Church in Pieranie

10. Kościół w Wełnie

10. Church in Wełna

11. Najbogatsze treściowo polichromie zachowały się na pograniczu Wielkopolski i Nowej Marchii w Klępsku (gmina Sulechów), Chla-

stawie (gmina Zbąszynek) — obecnie województwo lubuskie, i na pograniczu pomorsko-wielkopolskim w Brokocinie (gmina Okonek).

Z gotyckich polichromii najbardziej znana jest polichromia z małopolskiego kościoła w podhalańskim Dębnie. W Wielkopolsce tak stara polichromia nie zachowała się. Najstarsze wielkopolskie polichromie pokrywające całe wnętrza znajdują się w we wschodniej Wielkopolsce w kościele p.w. św. Leonarda w Słupcy (1631)¹², na północy regionu w Tarnowie Pałuckim (1639), w wymienionej już Chlastawie (1651), w Słapanowie (1695–1699)¹³ i najbliższe chronologicznie zarzewskiemu kościołowi malowidła Adama Swacha

w Wełnie (1731)¹⁴. Do nieco późniejszych należą polichromie zachowane w południowo-wschodniej Wielkopolsce w Laskach (1739) czy położonym na pograniczu Wielkopolski i Kujaw przepięknym kościele pielgrzymkowym w Pieraniu (1754). Natomiast fragmenty późnogotyckiej polichromii odkryto w prezbiterium kościoła w Nowej Wsi Królewskiej pod Wrześnią. W Sokolnikach, niedaleko Gniezna w drewnianym kościele z lat 1682–1721 zachowały się fragmenty polichromii z 1787 r.¹⁵ Zupełnie inny charakter

12. W kościele p.w. św. Leonarda w Słupcy polichromia zdobiąca wnętrza pochodzi prawdopodobnie z 1631 r. oraz 1 poł. XVIII w. Na stropie nawy są wyobrażenia odnoszące się do Niepokalanej Poczęcia Marii, na ścianach prezbiterium i nawy ukazani są apostołowie oraz *Rzeź Niewiątek* i *Legenda św. Leonarda*. Malowidła wykonał zapewne ludowy artysta. Świadczy o tym wrażenie hierarchiczności (w postaciach apostołów) i słodczyz w przedstawieniu *Adoracji Niepokalanej*. Pionowe pasy z wicią roślinną, dekorujące dolne partie ścian, są głęboko osadzone w tradycji zdobienia kościołów drewnianych, szczególnie w Małopolsce. Na stropie ukazani są rodzice Marii — Joachim i Anna; bliżej prezbiterium duże wyobrażenie Madonny obramione wicią akantu i postaciami aniołów trzymających medaliony z emblematami Niepokalanej Poczęcia. Na drzwiach do zakrystii wyobrażony jest *Archanioł Michał zabijający smoka*. Nad drzwiami znajduje się scena *Rzezi Niewiątek*, a pod chórem muzycznym *Potępieni w paszczy szatana*. W kaplicy św. Leonarda na stropie znajduje się 5 wyobrażeń odnoszących się do legendy świętego, w kaplicy Krzyża Św. współcześnie zrekonstruowana scena *Niesienia Krzyża*. Por. *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce* (dalej: KZSP), t. V, z. 22, Warszawa 1960, s. 18.

13. Ściany i strop kościoła w Słapanowie pokrywa polichromia z lat 1695–1699 o cechach późnorenansowo-barokowych. Na ścianach bocznych znajdują się malowidła w układzie strefowym: u dołu ornamenty roślinne w pionowych trójbarwnych pasach, o motywach tkanin renesansowych; w wyższej strefie sceny figuralne ujęte w pola arkadowe podzielone kolumnkami oplecionymi winną latoroślą, o bogatych zwieńczeniach wolutowych z aniołkami; ponad tą strefą biegnie wąski fryz z główek anielskich i pęków owoców na wstęgach. Malowidła figuralne obejmują: w prezbiterium dwie postacie serafinów oraz cztery sceny z legendy św. Mikołaja. Na ścianie prezbiterium namalowano: *Nawrócenie złodzieja, Sobór nicejski, Obdarowanie trzech siostr, Ocalenie trzody od wilków*, na stropie prezbiterium: *Adorację Św. Trójcy* przez klęczące postacie duchownych i świeckich (nad duchownymi — wyobrażenie nieba, nad świeckimi — piekła), na ścianach nawy: *Ocalenie okrętu, Wskrzeszenie dzieci, Śmierć św. Mikołaja*. Ponadto w nawie przy tęczy namalowano postacie św. Wawrzyńca i Szczepana i postać Chrystusa Salvatora (pierwotnie znajdował się w zapleczu ambony). Nad drzwiami od północy w arkadowym obramieniu ujętym przez postacie św. Piotra i Pawła znajduje się napis dotyczący konsekracji kościoła w 1699 r. przez bpa Hieronima Wierzbanowskiego. W nawie na środku stropu namalowana jest duża postać *Mater Misericordiae* z osobami duchownymi i świeckimi klęczącymi pod płaszczem Madonny, na stropie bliżej tęczy postacie Boga Ojca z Chrystusem Zmartwychwstałym i Chrystusa Salvatora z Marią Orędowniczką, w narożnikach stropu popiersia czterech ewangelistów i dwóch proroków. Na ścianie ołtarzowej rozpięta wzorzysta kotara jako tło ołtarza, podtrzymywana przez cztery anioły, z boków dwa kartusze, w jednym z nich umieszczony jest napis dotyczący wzniesienia kościoła w 1695 r. Na ścianie zachodniej nawy, nad chórem muzycznym, są ślady kilku kompozycji o tematyce biblijnej: *Grzech pierworodny, Wygnanie z Raju*, postacie diabłów? Najsylniejszy fragment polichromii mieści się pod chórem i przedstawia fragment z towarzystwem diabła cierpiący męki piekielne, gdyż „nie dolewała” piwa. Jest tu umieszczona wtórnie, pierwotnie znajdowała się w podłodze chóru. Podobna karczmka, ale większa i pochodząca z 1584 r. znajduje się w kościele farnym w Ostrzeszowie. W czasie konserwacji polichromii z 1954 r. umieszczono w Słapanowie

wtórnie w balustradzie chóru polichromowane deski przedstawiające aniołki. Obramienia drzwi i okien ozdobione są motywami roślinnymi. KZSP t. V, z. 23.

14. Polichromia pokrywa ściany i stropy oraz malowane iluzjonistyczne ołtarze i pokryte malowidłami stalle, konfesjonały i ambony. Wykonał ją Adam Swach z Poznania, autor wielu polichromii kościelnych w Wielkopolsce i kraju. W obramieniach iluzjonistycznej architektury w postaci pilastrów na ścianach, konsoli na fasadzie i arkadowych prześwitów, kolumn i gierowań na stropach, ukazano szereg scen związanych głównie z legendą i kultem Krzyża Świętego. Na stropie w prezbiterium namalowano *Widzenie cesarza Konstantyna*, w transepcie — anioły unoszące krzyż, w nawie wielofiguralną scenę ze św. Heleną odnajdującą prawdziwe drzewo Krzyża. W ramieniu południowym transeptu na stropie jest św. Wawrzyńiec, w północnym — scena Wniebowzięcia N. P. Marii. Na fasadzie umieszczono małe sceny *en grisaille*: wizje świętych (*Stygmatyzacja św. Franciszka, Wizja św. Eustachego* i inne) oraz ukrzyżowanie męczennicy. Na ścianach prezbiterium i nawy, ponad chórem muzycznym namalowano w iluzjonistycznych niszach zamkniętych muszlowo postacie Chrystusa, Marii i dwunastu apostołów. Na ścianach transeptu znajdują się: postacie św. Barbary, Jana Nepomucena i Rocha oraz scena *Ofiarowania w świętych*. W dolnych partiach ścian znajdują się zacheuski oraz malowidła naśladowujące boazerię. W narożnikach transeptu, na wypukłych drzewiczkach ambon namalowani są czterej ewangelści, powyżej czterech ojcowie Kościoła, nad nimi czterej prorocy. Trzy ołtarze (główny i dwa boczne w ramionach transeptu) wycięto z desek z malowaną iluzjonistyczną architekturą. W ołtarzu głównym jest grupa *Ukrzyżowania* w arkadowym prześwicie, w zwieńczeniu *Bóg Ojciec*, tabernakulum malowane *en grisaille* w kształcie świątyni, antependium malowane dwustronnie ze scenami *Pogromu czcicieli złotego cielca* i *Jonaszem w paszczy wieloryba*. Ołtarz w transepcie południowym jest z postacią św. Wawrzyńca, w zwieńczeniu obraz św. Antoniego, ponad mensą putta podtrzymujące głowę św. Jana na misie, antependium dwustronne ze scenami *Ucieczki Lota z Sodomy* i *Trzech młodzianków w piecu ognistym*. W północnym transepcie ołtarz z obrazem *Zwiastowania*, w zwieńczeniu obraz św. Józefa, nad mensą putta podtrzymujące medalion z głową Chrystusa, antependium dwustronne z symbolami Siedmiu Bolesci Marii i Marią-lilią mistyczną. Także stalle są malowane na zapleckach i na balustradach. Wyobrażone są na nich sceny ilustrujące wezwanie Ojciec nasz, dobre uczynki i związane ze skruczą i spowiedzią (przy konfesjonałach), z przypowieściami Ośmiu Błogosławieństw (pod chórem muzycznym) oraz alegoriami znikomości życia, bogactw doczesnych (na zapleckach). Na drzwiach prowadzących do sobót i do kruchy zachodniej po dwie sceny o podobnej tematyce. Por. KZSP t. V, z. 15. Niestety stan zachowania polichromii jest tragiczny. Stojący na skraju wsi kościół zimą stoi nie ogrzewany, latem palą go promienie słońca — to powoduje, że malowidła, szczególnie na sklepieniu są już prawie niewidoczne. Wymaga jak najszybszej konserwacji.

15. Wnętrze kościoła w Sokolnikach zdobi ornamentalna polichromia temperowa (1787) autorstwa Ignacego Ocaszalskiego z Gniezna. Na ścianach prezbiterium i nawy są malowane pilastry, w nawie scena męczeństwa św. Stanisława, przy łuku tęczy od strony nawy dwa medaliony z postaciami świętych, od strony prezbiterium dwa medaliony z wizerunkami fundatorów kościoła. Pozostałe partie polichromii są wykonane przez Bernarda Gosienieckiego i Bolesława Zwolińskiego (1886 r.), uzupełniane i konserwowane przez ar-

11. Szachulcowy — protestancki kościół w Szlichtyngowej, spłonął w kwietniu 1995 r.

11. Semi-timber Protestant church in Szlichtyngowa. Destroyed by fire in April 1995

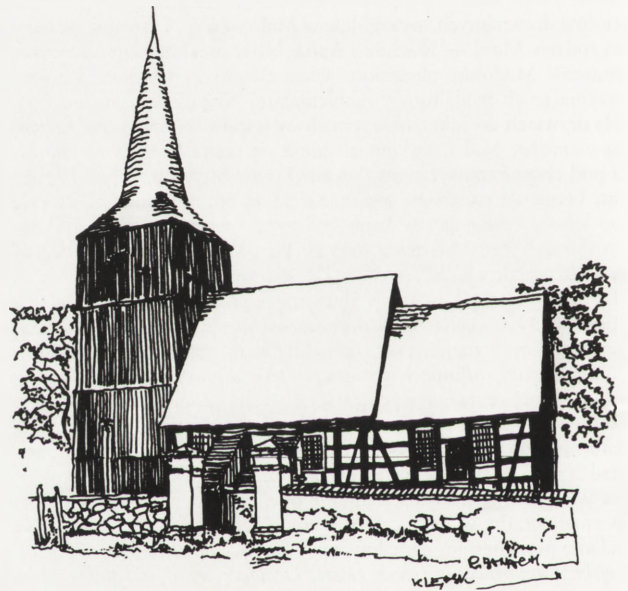
mają, pochodzące co prawda z początku XIX w., ale utrzymane w estetyce wcześniejszych epok, malowidła w kościele pielgrzymkowym Na Półku w Bralinie pod Kępem¹⁶. Tradycja pokrywania malowidłami ścian drewnianych przetrwała w okolicach Ostrzeszowa i Kępna do dziś, gdzie renesansowe i barokowe figury świętych stoją na tle malowanych w barwne ornamenty ścian. W dwudziestoleciu międzywojennym znani ma-

tystów plastyków Szukałów w latach osiemdziesiątych XX w. Ołtarz główny pochodzący we fragmentach z XVII w., być może z poprzedniego kościoła, zawiera obraz Matki Boskiej, niegdyś pokryty srebrną sukienką. Oprócz tego znajdują się tam 32 figury drewniane, m.in. św. Anny i św. Joachima oraz stary krucyfik. Por. KZSP t. V, z. 3.

16. W drewnianym kościele w Bralinie wzniesionym w 1711 r. na rzucie krzyża greckiego, z centralnie ustytuowanym ołtarzem pielgrzymkowym pośrodku, starano się stworzyć złudzenie przestrzeni świątyni murowanej poprzez malowane imitacje okien, marmurowych boniowanych ścian i na narożach kanelurowanych (żłobkowanych) pilastrów „dźwigających” ozdobny gzyms koronujący. Drewniane słupy wspierające konstrukcję stropu są malowane kolorem imitującym czerwony marmur, podciąg rozpęty nad częścią środkową pomalowano na niebiesko. Malowana architektura kontrastuje z złotym brązem drewnianych ścian. Na nich umieszczono bardzo eleganckie, dwubarwne sceny *Zwiastowania NMP* i *Narodzin Pana Jezusa* oraz postacie ewangelistów, wzorowane na miedziory-

larze krakowscy Antoni Procajłowicz i Wiktor Gosieniecki zdobili drewniane kościoły w Golinie (1935), Murzynowie Kościelnym (1925), Noskowie (1928). W okresie powojennym działali Stanisław i Teodor Szukałowie, którzy mieli konserwować stare polichromie, a w gruncie rzeczy pokrywali ściany kościołów swoimi własnymi dziełami, często bezpowrotnie niszcząc zabytkowe malowidła. Czasami lepiej bowiem zaniechać konserwacji niż przeprowadzić ją nieprawidłowo.

Do wyjątkowych, i jakże odmiennych od wielkopolskich polichromii, należą malowidła zboru protestanckiego w Klepsku koło Sulechowa w województwie lubuskim¹⁷. Najstarsze z nich powstały w 1586 r. (empora południowa w nawie), następnie w 1609 r. (empora południowa w prezbiterium), z lat osiemdziesiątych XVI w. (?) pochodzą polichromie na sklepieniu w prezbiterium, stropie nawy i ścianie tęczowej.

12. Kościół w Klepsku koło Sulechowa — katolicki, od XVI w. protestancki

12. Catholic church in Klepsko near Suchelów, Protestant from the sixteenth century on

tach z mszału weneckiego z 1638 r., przechowywanego w pobliskim kościele parafialnym. Bralińska świątynia została odznaczona w 1995 r. medalem Europa Nostra za najlepiej odnowiony zabytek. 17. Kościół w Klepsku, położony na terenach należących we wczesnym średniowieczu do Wielkopolski, które później weszły w skład Śląska, należy do najstarszych świątyń drewnianych na tym terenie. Wg *Architektury gotyckiej w Polsce*, pod red. T. Mroczo i M. Arszyńskiego, Warszawa 1995, t. II: *Katalog*, s. 107, drewniana ściana prezbiterium i zachodnia nawy, konstrukcji zrębowej, datowana jest na XIII(?), XIV w., pozostałe ściany konstrukcji słupowo-ramowej, wypełnione cegłą, z przełomu XVI/XVII w. Jest to jeden z najbardziej interesujących kościołów w Polsce. Pierwotnie katolicki, został przekazany protestantom w 1576 r. i służył im do 1945 r., kiedy na powrót przejęli go katolicy. Ewenementem jest to, że ani jedni, ani drudzy nie usuwali z kościoła wcześniejszego wystroju, lecz dodawali nowe treści. Kościół w Klepsku, dzięki staraniu swego proboszcza ks. Olgierda Banasia, jest jednym z najtroskliwiej utrzymanych kościołów w Polsce.

Kłępsk należy do grupy kościołów śląskich i taki charakter mają jego malowidła¹⁸. Na pewno polichromią pokryte były stropy, parapety empor i łóż kolatorskich, a być może i ściany boczne zboru w Szlichtyngowej, położonej na granicy Wielkopolski ze Śląskiem¹⁹. Pomorską grupę na tym terenie reprezentują świątynie protestanckie w Lotyniu i Brokęcinnie (z końca XVI w.), pokryte malowidłami figuralnymi ilustrującymi zasady Pisma Świętego, oraz położony na granicy Wielkopolski i Pomorza katolicki kościół w Buczku Wielkim (1729–1734) z motywami kwiatów kaszubskich²⁰.

Wyposażenie kościoła w Zakrzewie pochodzi mniej więcej z czasu budowy obecnego kościoła. W prezbiterium umieszczony jest architektoniczny ołtarz główny z ok. 1730 r. o dekoracji regencyjnej z obrazem św. Klemensa w środku. Po jego bokach w arkadach stoją figury śś. Stanisława i Wojciecha oraz aniołów. W zwieńczeniu umieszczone jest wyobrażenie Trójcy Świętej. Na ścianach prezbiterium, w ozdobnych niewielkich kapsułkach zawieszono są relikwiarze z ok. 1739 r. Po północnej stronie nawy umieszczona jest barokowa ambona z 1 poł. XVIII w., z rzeźbami aniołów na korpusie i Chrystusem wśród chmur i aniołów na baldachimie. Zachowała się też chrzcielnica z 2 poł. XVIII w. ze sceną chrztu Chrystusa na pokrywie. Na belce tęczowej znajduje się barokowa grupa Ukrzyżowania wykonana prawdopodobnie przez ludowego artystę.

Na ścianie północnej kaplicy p.w. Pocieszenia Najświętszej Marii Panny umieszczony jest architektoniczny, późnobarokowy ołtarz stiukowy. W części środkowej znajduje się piękny obraz Matki Boskiej Pocieszenia w srebrnej sukience rokokowej, uznany za cudowny, zasłonięty innym. Być może jest dziełem włoskiego malarza. Na ścianie wschodniej kaplicy wisi pięć herbów malowanych na cynie i trzy mosiężne, trybowane,

13. Najstarszy kościół protestancki w Wielkopolsce został wzniesiony w Chlastawie w 1637 r.

13. Oldest Protestant church in Great Poland in Chlastawa, erected in 1637

zapewne rodziny Zakrzewskich, pod nimi piękne rokokowe drzwi od szafy ściennej. Mosiężne tablice mają kształt owalny, są jednopolewe z dekoracją akantową, herbami Abdank, Świnka i Leszczyc oraz literami PW ZZZ i datą 1682, cynowe mają malowane herby z przełomu XVII/XVIII w., z tego trzy są ośmiokątne i mają namalowane litery JW ZDZ, dwie jednopolewe z herbami Ostoja i Wyskota, jedna czteropolewa z herbem. Były one prawdopodobnie eksponowane przy portretach trumiennych, ukazując pochodzenie zmarłego. Pozostałe wyposażenie pochodzi z XVIII w.

Co roku pod koniec sierpnia odbywa się w Zakrzewie odpust. Drewniany kościół w Zakrzewie jest prawnie chroniony, jednak choć jego wnętrze należy do najbardziej interesujących w Wielkopolsce, jest prawie zupełnie nieznan.

18. J. Harasymowicz, *Biblijna „Pieśń nowa” we wnętrzu kościoła w Kłępsku*, 1994, mpis.

19. Po 1945 r. były widoczne tylko nieliczne fragmenty wici roślinnej na błękitnym tle. Być może stanowiły one zespół z późnorenesansową piękną amboną i epitafrum, z którego zachowała się tylko rama. Niestety, już nigdy nie stwierdzimy, czy pod warstwą współczesnej farby olejnej i sklejk kryła się błękitna polichromia i co przedstawiała. Ten jeden z najciekawszych kościołów w Wielkopolsce spłonął w kwietniu 1995 r. Został odbudowany z cegły w pierwotnym kształcie.

20. Kościół w Buczku Wielkim posiada polichromie pochodzące z 2 poł. XVIII w. pokrywające strop i fasety. Przedstawiają one Trójcę Św., tablice Mojżeszowe, symbol Eucharystii, narodzenie Chrystusa, Zmartwychwstanie, śś. Piotra i Pawła, św. Rocha, św. Andrzeja Bobołę. Zostały one poddane w l. 1992–1998 konserwacji. Nie dokończono konserwacji medalionów na fasetach.

The Church of St. Clemens in Zakrzewo as an Example of a Baroque Wooden Church in Great Poland

The greatest number of wooden and timbered churches in Europe is to be found in Poland. Copious descriptions concern the wooden churches in Silesia and Little Poland, while historical monuments from this group in Great Poland remain almost unknown, although their extant number totals about 270. The author discusses the most characteristic features of Protestant and Catholic wooden and timbered churches in Great Poland upon the example of the church in Zakrzewo near Rawicz.

The wooden church of St. Clemens is oriented, and has a frame construction, while the chapel from 1647 and the

sacristy are made of plastered brick. The interior of the church is covered by a wooden cradle ceiling, supported by a profiled crowning cornice. The semicircular rood arch with a beam distinguish the interior of the presbytery from the nave. The western part of the nave contains a choir with a profiled balustrade. The entrance to the chapel is decorated by a splendid Baroque grate from the first half of the eighteenth century. The most magnificent element of the church is its Baroque polychromy from about 1730, encompassing the entire interior: the ceiling, walls, pillars, beams underneath the choir and the sill of the choir, the rood arch and

the doors to the porch. The plant tendril and acanthus leaf ornament, which covers the walls in the manner of a carpet, is executed in warm hues, endowing the interior with a joyful ambience. In between, arcade spaces contain figural depictions. The ceiling displays scenes from the life of St. Clemens as well as the figures of Our Lady, Christ and the apostles. The southern wall is decorated with scenes from the life of the Holy Virgin Mary: *The Madonna and the Infant*, *The Immaculate Madonna*, and *The Enthroned Madonna*, adored by kneeling founders, both secular and clergymen. The western wall shows St. Stanislaw with Piotrowin, facing the king. The arcade sill and the walls of the choir feature the four

Evangelists. The ceiling of the chapel is also covered by an ornament, and the door from the porch to the nave contains preserved blue floral decoration. The Late Baroque altar of the chapel displays a painting of the Madonna of Consolation, possibly the work of an Italian painter; featured in a silver Rococo dress, it is concealed by another composition. The walls show five coats of arms painted on tin and three on brass; in the past, they were featured in coffin portraits. The remaining outfitting originates from the eighteenth century. The wooden church in Zakrzewo is guaranteed legal protection; although its interior is one of the most interesting in Great Poland, it remains almost totally unknown.